

شرح جلد اول

الأسفار الأربعة

جزء پنجم

سلسله دروس دینی
آیت الله محمد تقی مصباح یزدی

تدوین و نگارش:

مهدی عبداللہی

استادیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

۱۳۹۶

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۱۳ -

شرح جلد اول الأسفار الأربعة، جزء پنجم / محمدتقی مصباح یزدی؛ تدوین و نگارش: مهدی عبداللهی. - قم:

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله، ۱۳۹۶.

ج. (انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله؛ ۱۳۰۹؛ فلسفه؛ ۱۹۴).

این کتاب سلسله درس های استاد محمدتقی مصباح یزدی است.

۱. فلسفه اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴ - ۲. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. الأسفار الأربعة - نقد و تفسیر.

الف. عنوان: الأسفار الأربعة.

۴ ش ۶ م / B۷۵۱

شماره ردیف ۱۳۰۹
شماره موضوعی فلسفه - ۱۹۳
۱۳۹۶-۴۰

■ شرح جلد اول الأسفار الأربعة، جزء پنجم

● مؤلف: آیت الله محمد تقی مصباح یزدی

● تدوین و نگارش: مهدی عبداللہی

● ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمۃ اللہ علیہ

● چاپ: نگارش

● نوبت و تاریخ چاپ: اول، پاییز ۱۳۹۶

● شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۳۱۰۰۰ تومان

● دفتر مرکزی: قم، خیابان شهدا، کوئ ممتاز، پلاک ۳۸

● تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶

● شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و شهید منیرى جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۳

● تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۱۲۱

● شعبه مؤسسه امام خمینی (رحمۃ اللہ علیہ): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رحمۃ اللہ علیہ)

● تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

فهرست مطالب

مقدمه معارف پژوهش ۱۳

مقدمه نگارنده ۱۷

مبحث سوم: تحقیق در مسئله جعل

فصل اول: تحریر محل نزاع و نقل اقوال در جعل

تعریف جعل و اقسام آن ۲۴

نزاع در باب حقیقت جعل تألیفی ۲۶

نفی جعل تألیفی ۲۶

دیدگاه ملاصدرا درباره جعل تألیفی ۲۷

تشبیه جعل بسیط و تألیفی به تصور و تصدیق ۳۰

نقد و بررسی ۳۲

تحریر محل نزاع ۳۷

لزوم تفکیک میان حمل اولی ذاتی و حمل شایع صناعی در بحث جعل ۴۰

دیدگاه‌ها درباره متعلق جعل ۴۳

نحوه جعل ذاتیات بنابر دیدگاه سوم (تعلق جعل به ذات ماهیت) ۴۴

فصل دوم: ابطال ادله نفی معلولیت وجود

جایگاه مسئله جعل در فلسفه اسلامی ۵۲

ادله نفی تعلق جعل به وجود ۵۶

استدلال اول.....	۵۶
استدلال دوم.....	۵۹
پاسخ های ملاصدرا به استدلال دوم.....	۶۳
پاسخ نخست: نفی تواطی وجود به منزله مبنای استدلال.....	۶۳
پاسخ دوم: نقض استدلال به واجب الوجود.....	۶۷
پاسخ سوم: عدم قابلیت ماهیت برای وجود.....	۷۰
التمثال حکیم سبزواری بر پاسخ سوم ملاصدرا.....	۷۲
پاسخ سوم: نقد ادله تعلق جعل به صیوروت	
استدلال نخست.....	۷۶
نقد استدلال نخست.....	۷۷
پاسخی دقیق تر به استدلال نخست خلاصه میان دو اصطلاح فلسفی و منطقی.....	۷۸
استدلال دوم.....	۸۴
نقد استدلال دوم.....	۸۶
دو پاسخ دیگر به استدلال دوم.....	۸۹
استدلال سوم.....	۹۱
نقد استدلال سوم.....	۹۳
استدلال چهارم.....	۹۴
نقد استدلال چهارم.....	۹۷
استدلال برای مجعولیت ذات ماهیت.....	۱۰۰
الف) استدلال شیخ اشراق برای مجعولیت ذات ماهیت.....	۱۰۱
ب) استدلالی دیگر برای مجعولیت ذات ماهیت.....	۱۰۳
ج) استدلال میرداماد برای مجعولیت ذات ماهیت.....	۱۰۴
نقد استدلال های مجعولیت ذات ماهیت.....	۱۰۷

۱۰۸	۱. اشکال مبنایی: بطلان اعتباریت وجود
۱۰۹	۲. اشکال دوم: اقتضای وجود نداشتن ذات ماهیت مجعول
۱۱۲	دفاع از ادله در برابر اشکال دوم
۱۱۴	دفاع ملاصدرا از اشکال دوم
۱۱۶	تأمل در عبارت ملاصدرا
۱۱۸	دیدگاه محقق دوانی
۱۲۴	استدلال بی ملاصدرا در نفی تعلق جعل به ماهیت
۱۲۴	استدلال اول: لزوم عدم امکان تصور ماهیت با قطع نظر از ارتباط با علت
۱۲۸	اشکال مقدر بر استدلال اول و پاسخ آن
۱۳۱	استدلال دوم: لزوم افزایش حیثیتی غیر از ذات ماهیت برای تشخیص ماهیت
۱۳۵	اشکال مقدر بر استدلال دوم و پاسخ آن
۱۳۹	اشکال حکیم سبزواری بر ملاصدرا مبتنی بر آن
۱۴۰	استدلال سوم: لزوم اعتباریت ممکنات
۱۴۲	اشکال بر استدلال ملاصدرا
۱۴۳	توجیه سخن شیخ اشراق
۱۴۴	توجیه نخست
۱۴۸	اختصاص توجیه نخست ملاصدرا به انوار مجرد
۱۴۹	دفاع از میرداماد به جای شیخ اشراق
۱۵۰	توجیه دوم ملاصدرا برای سخن شیخ اشراق
۱۵۳	تکمیل توجیه اول: وارد نبودن اشکالات سابق بر شیخ اشراق
۱۶۷	استدلال چهارم ملاصدرا بر نفی تعلق جعل به ماهیت
۱۶۹	دیدگاه ملاصدرا مبنی بر تعلق جعل بسیط به وجود
۱۷۳	اشکال بر دیدگاه ملاصدرا و پاسخ وی به آن

۱۷۷	استشهاد ملاصدرا به کلام محقق طوسی
۱۷۹	کلام سید سند
۱۸۴	کلام بهمنیار در التحصیل
۱۹۳	نقد سخن فخر رازی
۱۹۵	کلام فلاسفه دربارهٔ جوهر و عرض
۱۹۶	۱. لایم توجه به معانی فلسفی اصطلاحات
۱۹۸	۲. نحوه جعل وجود برای ماهیت
۲۰۰	۳. کژتابی‌های زین‌عرفی در بیان واقعیت
۲۰۴	۴. لزوم تفکیک احکام دینی از احکام خارجی واقعی
۲۱۲	تفسیر کلام فلاسفه دربارهٔ جوهر و عرض
۲۱۳	منشأ سوءفهم کلام فلاسفه از نظر ملاصدرا
۲۱۷	اشکال بر ملاصدرا
۲۱۹	استدلال پنجم ملاصدرا بر نفی تعلق جعل به ماهیت
۲۲۱	سخن ابن‌سینا دربارهٔ مناسبت علت و معلول
۲۳۲	کلام برخی از عرفا
۲۳۸	تصریح ابن‌سینا به ترکیب ممکن از وجود و ماهیت
۲۴۲	علیت اجزاء برای تقوّم ذات ماهیت
۲۴۷	سخن ابن‌سینا در شفا: عدم انتقال از تصور به تصدیق
۲۵۱	اشکال محقق دوانی بر ابن‌سینا
۲۵۴	دفاع ملاصدرا از ابن‌سینا

فصل چهارم: تشکیک در وجود

۲۶۳	مقدمات بحث
۲۶۳	۱. چیستی حرکت

۲۶۶	۲. معنای اشتداد و تضعف
۲۷۱	نفی حرکت از وجود
۲۷۳	اشکال بر تعریف حرکت در مقوله
۲۷۵	پاسخ اشکال: افراد آنی؛ بالقوه، نه بالفعل
۲۷۶	اشکال به پاسخ
۲۷۷	پاسخ محقق دوانی به اشکال
۲۷۹	اشکال ملاصدرا بر محقق دوانی
۲۸۲	پاسخ ملاصدرا به اشکال
۲۸۸	تشکیک در وجود

فصل پنجم: شدت و ضعف

۲۹۰	اقسام سه‌گانهٔ اختلاف
۲۹۴	نوآوری شیخ اشراق: قسم چهارم اختلاف
۲۹۵	وجه جمع میان دو سخن ملاصدرا
۲۹۷	استدلال نخست مشائیان بر نفی اختلاف تشکیکی
۲۹۹	اشکالات استدلال مشائیان
۳۰۰	اشکال اول: نقض به عارض
۳۰۲	اشکال دوم: مصادره به مطلوب
۳۰۳	اشکال سوم: بازگشت مشکل
۳۰۵	بررسی و تکمیل استدلال مشائیان
۳۰۸	پاسخ مشائیان به اشکال فیلسوفان اشراقی
۳۱۳	پاسخ مشائیان به اشکال سوم
۳۱۴	اشکال ملاصدرا به پاسخ مشائیان
۳۱۵	استدلال دوم مشائیان برای نفی اختلاف تشکیکی

اشکال بر استدلال دوم مشائیان در ماهیت نوعی.....	۳۱۸
اشکال و پاسخ.....	۳۲۱
راه حل مشکل.....	۳۲۴
ضابطهٔ اختلاف تشکیکی.....	۳۲۶
اشکال علامه طباطبائی بر تعریف تشکیک: عدم شمول نسبت به تشکیک عرضی.....	۳۲۸
اشکال بر معیار ملاصدرا برای تشکیک.....	۳۲۹
اشکال بر تشکیک عرضی علامه طباطبائی.....	۳۳۱
نزاع فیلسوفان مشائی بر اشراقی دربارهٔ چهار مسئله از تشکیک.....	۳۳۴
دیدگاه ملاصدرا بر نزاع اول: تشکیک در وجود، نه در ماهیت.....	۳۳۹
شاهد بر تشکیک در وجود.....	۳۴۲
استدلال شیخ اشراق بر تشکیک در ماهیت.....	۳۴۳
اشکال میرداماد بر دیدگاه شیخ اشراق.....	۳۴۶
تفسیر صدر المتألهین از دیدگاه فیلسوفان مشاء: وقوع تشکیک در مشتق عرضی.....	۳۵۶
وارد نبودن اشکال شیخ اشراق بر دیدگاه مشائیان.....	۳۶۰
نتیجه گیری.....	۳۶۱
دیدگاه ملاصدرا دربارهٔ نزاع دوم.....	۳۶۲
اشکال بر استدلال دوم ملاصدرا.....	۳۶۸
محل نزاع سوم: تفاوت تشکیک در کیفیت با تشکیک در کمیت.....	۳۷۱
استدلال نخست.....	۳۷۱
اشکال بر استدلال نخست.....	۳۷۴
استدلال دوم.....	۳۷۶
اشکال بر استدلال دوم.....	۳۷۷
استدلال سوم.....	۳۷۹

۳۸۰	اشکال بر استدلال سوم
۳۸۲	استدلال چهارم
۳۸۶	اشکال بر استدلال چهارم
۳۸۷	نتیجه‌گیری
۳۸۸	محل نزاع چهارم: تشکیک در جوهر
۳۹۳	سخن شیخ اشراق در تلویحات
۳۹۶	سخن شیخ اشراق در حکمت اشراق
۳۹۸	اشکال بر سخن شیخ اشراق
۴۰۰	پاسخ ملاصدرا به اشکال
۴۰۱	پاسخ تفصیلی ملاصدرا
۴۰۹	مناقشه در بیان ملاصدرا
۴۱۰	اشکال مشائیان بر دیدگاه خود در بحث تشکیک
۴۱۵	پاسخ مشائیان به اشکال خودشان
۴۱۸	مناقشات ملاصدرا در پاسخ فیلسوفان پیشین
۴۱۹	مناقشه نخست ملاصدرا
۴۲۱	مناقشه در کلام ملاصدرا
۴۲۲	مناقشه دوم ملاصدرا
۴۲۷	مناقشه سوم ملاصدرا
۴۳۵	منابع
۴۴۵	نمایه‌ها

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت اصلی ترین، جاودانه ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل پرستان چه وطنه‌ها و ترندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ واقعی است مطالب حقیقت، و چه شیرین حقیقتی است این واقعیت که در نبرد همیشگی حق و باطل، حق بر بلند و سرفراز است و باطل از بین رفتنی و نگون‌سار. این والا و بالانشین حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در قلمرو نظر و عمل، کمر همت محکم بسته و از دام و دانه دنیا رها شده‌اند، و در این میان، نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و جانشینان برحق و گرامی او علیه السلام، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه، رسالت خطیر و بی‌نظیر خویش را بهر کیمی از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرضه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه، دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در دوران بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت، هر لحظه با تولید و انتشار بی‌شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در قلمروهای گوناگون برای سیطره بر جهان

می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت دشوارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و همانند آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر پیشانی پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌روند تا با فزاینده‌ی روزافزونشان مقام شایسته‌ی خویش را در صحنه علمی بین‌المللی باز یابند؛ ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرز و بوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه افلاس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه، کمتر می‌توان رد پای ابتکارها و ریشه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب، باقی طولانی و دشوار در پیش است. از این‌روی، افزون‌بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم اسلامی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها، از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی، به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^ع از آغاز تأسیس، بنابر سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در راه برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی،

راهنمایی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این هدف مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و به یاری خداوند تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، بخشی از درس‌های اسفار استاد فرزانه، حضرت آیت‌الله محمدتقی مجتبی‌زاده - دامت برکاته - است که با تلاش پژوهشگر ارجمند، آقای دکتر مهدی عبداللهی نگارش یافته است. هدف اصلی کتاب ارائه شرحی محققانه و گویا برای دانش‌پژوهان سطوح عالی فلسفه صدرایی و استادان حکمت متعالیه است. معاونت پژوهش، دوام عمر پربرکت معظم‌له و توفیق روزافزون پژوهشگر گرامی را از خداوند بلندمرتبه خواستار است.

معاونت پژوهش

مرسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

مقدمه نگارنده

کتاب پیش روی، درس گفتارهای اسفار فیلسوف دقیق النظر معاصر، حضرت آیت الله مصباح یزدی رحمه الله است که پس از پیاده سازی از نوار، با اعمال تغییرات مورد نیاز، ادبیات آن از گفتار به نوشتار تغییر یافته، و در نهایت به شرح مکتوب کتاب اسفار تبدیل شده است. در این میان، نگارنده در شکر است نکاتی چند را به قدر توان خویش رعایت کند تا مطالعه کتاب برای خوانندگان محترم سودمندتر افتد:

۱. نگارنده کوشیده است هیچ نکته مهمی از توضیحات حضرت استاد از قلم نیفتد. شاید این سخن، در آغاز برای خوانندگان محترم توضیح و اوضحات بنماید، اما کسانی که با شیوه درس گفتارهای حوزه می آشنایند، می دانند که در این درس ها دو ویژگی وجود دارد که به خصوص برای تبدیل این گفتارها به نوشتار مشکل سازند: یکی آنکه در این درس ها استاد، سخن گویی مطلق نیست، بلکه شاگردان در هر قسمت از بحث که اشکالی به ذهنشان برسد، مجازاً که بر استاد اشکال بگیرند. بر این اساس، در موارد متعددی در میان یک بحث، مسائل دیگری نیز مطرح می شود. ساده ترین راه در تغییر درس گفتار به نوشتار این است که این مطالب استطرادی به کلی حذف شوند؛ اما برخورد بایسته با این مطالب، گنجاندن این دست از دیدگاه های استاد در مواضع متناسب است که البته کاری است دشوار و نیازمند تأمل؛ اما ویژگی دوم و مهم تر و مشکل سازتر آن است که طبق سنت رایج در حوزه های علوم دینی، در درس هایی که بر پایه متن یک کتاب

ارائه می‌شوند، استاد ابتدا مطالب کتاب را از بیرون برای علم‌آموزان تقریر می‌کند و سپس به تطبیق آن مطالب بر متن کتاب و تبیین عبارت‌های متن می‌پردازد که در اکثر قریب به اتفاق موارد، برخی از مطالب پیشین تکرار می‌شوند و در بسیاری موارد نکات جزئی‌ای ذکر می‌شود که پیش‌ازین بیان نشده بود و گاه مسائل مهمی مطرح می‌شود که در توضیح نخست سخنی از آنها به میان نیامده بود. ناگفته پیداست که حذف موارد تکراری، و یک‌دست کردن توضیحات و درعین حال مراقبت بر حفظ کامل مطالب استاد، دقت و وسواس علمی بیشتری می‌طلبد تا افزون‌بر تغییر ادبیات درس‌گفتارها، این تکرار جای مطالب پرهیز شود و همه مطالب عرضه‌شده توسط استاد، آن‌هم در نظم و ساقی منطقی، به مخاطب عرضه شوند؛

۲. ابن سینا فیلسوفی است تقرباً دشوارنویس، و به‌خصوص در کتاب شفاء، عبارت‌های سنگین و پیچیده‌ی به‌کار رفته که در بسیاری موارد، فهم مقصود وی از کلمات، خود نیازمند تأملاتی مستقل از تعمق در درک دیدگاه فلسفی اوست؛ اما عبارت‌های اسفار، و به‌طور کلی سبک نگارش ملاصدرا روشن و گویاست؛ به‌گونه‌ای که خواننده برای فهم عبارت‌های متن نیاز به تأمل فراوان ندارد. از این‌رو با توجه به آنکه خوانندگان اسفار طبق قاعده باید پیش‌ازین کتاب‌های فلسفی و غیرفلسفی متعددی به زبان عربی خوانده باشند، دیگر نیازی به ترجمه متن کتاب وجود نداشت. بر این اساس، نگارنده به اعراب‌گذاری قسمت‌های مهم کتاب بسنده کرده، پس از نقل عبارت اسفار، کلام شارح محترم را آورده است. البته در مواردی اندک‌شمار که بخشی از عبارت نیاز به توضیح داشته، اغلب در پاورقی تذکر داده شده است؛

۳. در یکی دو مورد، به علت تمام‌شدن وقت کلاس درس، شارح محترم مجال توضیح کافی برای اندکی از مطالب را نداشته‌اند، و از این‌رو این قسمت‌ها

به قدر کافی شرح داده نشده‌اند. نگارنده برای استفاده کامل خوانندگان محترم، در این قسمت، توضیحاتی هرچند اندک به کلام شارح محترم افزوده، و البته مشخص کرده است که این قسمت‌ها جزو افاضات شارح محترم نیستند. پیداست که مسئولیت این مطالب بر عهده نگارنده است؛

۴. پانوشتهای فراوانی در نوشتار حاضر وجود دارد که برخی از آنها کلام شارح محترم است که آنها را با افزودن عنوان «شارح» مشخص کرده‌ایم؛ اما بقیه پانوشتهای نگارنده‌اند، و با همین عنوان مشخص شده‌اند. مطالب این پانوشتهای چند گانه‌اند:

الف) ملاصدرا همین دیگر اندیشمندان و نویسندگان، در تألیف *اسفار* در موارد متعددی متعرض کلمات و عبارات و گاه‌های اندیشمندان پیش از خود شده است، و حتی گاه عبارت اندیشمندان هم چون *فخر رازی* و *میرداماد* را به همان صورت یا با اندکی تغییر در *اسفار* آورده است. البته باید توجه داشت که این اقتباس هرگز در ادبیات علمی آن دوران، سرقبت علمی به‌شمار نمی‌آمده است، بلکه سنت رایج در علوم مختلف این بوده که اگر اندیشه‌ای مورد قبول نویسنده‌ای بوده، و اندیشمند دیگری همان مطلب را به‌رومی بیان کرده بود، دیگر وجهی برای صرف زمان در عبارت‌پردازی نمی‌دیدند، و از همان عبارت نویسنده دیگر استفاده می‌کردند.

به همین سبب، از آنجاکه جست‌وجوی مصدر اصلی سخنان اندیشمندان و مراجعه به عین کلام ایشان، از جهات متعددی سودمند است، نگارنده بسیار کوشیده است تا هرآنچه از کلمات دیگران در *اسفار* آمده است، حتی اگر در کلام ملاصدرا نشانه‌ای حاکی از اخذ آن مسئله یا عبارت از دیگران وجود نداشته، به اصل منبع و مطلب یادشده دست یابد و نشانی و گاه اصل مطلب را برای استفاده

بیشتر خوانندگان محترم در پانوشت ذکر کنند. البته در موارد اندکی با وجود جست و جوی فراوان نتیجه مطلوب به دست نیامد؛

ب) شارح محترم در پاره‌ای موارد به سخنان اندیشمندان دیگری، به خصوص فیلسوف بزرگ معاصر، علامه طباطبائی^۱ اشاره کرده‌اند؛ از این رو نگارنده، نشانی سخنان یادشده و گاه عین آنها را ذکر کرده است. افزون بر این، شارح محترم در موارد متعددی تفصیل برخی مطالب را به دیگر آثار خود ارجاع داده‌اند. در این موارد نیز نگارنده، منبع اصلی و نشانی آن مطالب را برای استفاده کامل‌تر خوانندگان محترم آورده است؛

ج) آنچه ملاحظه می‌شود در اسفار بیان فرموده است، در بسیاری موارد، در دیگر آثار وی نیز به شکل‌های مختلف وجود دارد؛ از همین رو نگارنده کوشیده است تا مواضع دیگری از آثار وی را که مطالب مورد بحث در آنها نیز مطرح شده، ذکر کند تا راه برای مطالعات و بررسی‌ها بیشتر برای خوانندگان محترم باز شود؛

د) در مواردی اندک شمار نیز نقد و نظری از سوی نگارنده نسبت به کلام شارح محترم اظهار شده است.

بدیهی است که در همه موارد یادشده، مسئولیت محقق یا بطلان آنچه در پانوشت‌های نگارنده آمده، بر عهده خود اوست.

مهدی عبداللہی

تایستان ۹۶